

VVS-dagene 2010

Lillestrøm,
21. oktober 2010

Michael Klinski,
Tor Helge Dokka

SINTEF Byggforsk

Myrerenga borettslag rehabiliterer etter passivhus- konseptet

Energi i boliger i Norge

- Gjennomsnittlig boenhet:
214 kWh/m²a totalt levert energi
- Teknisk forskrift TEK 1997:
60 - 90 kWh/m²a oppvarmingsbehov,
beregnet i standardklima (Oslo)
- TEK 2007 fra august 2009:
120 - 140 kWh/m²a totalt netto energibehov,
40 - 60 kWh/m²a oppvarmingsbehov indikeres
- Lave strømpriser > høyt forbruk, spesielt for
varmtvann, belysning og utstyr (brukervaner!)

Utgangspunkt: Funksjonskrav i passivhus

Tysk definisjon:

- Komfortabelt inneklima kan oppnås uten spesielt oppvarmingssystem og uten kjøleanlegg
- Prinsipp: Alt oppvarmingsbehov kan dekkes av ventilasjonsanlegget

Bak norsk passivhusstandard NS 3700:

- Prinsipp: Alt oppvarmingsbehov kan dekkes av et sterkt forenklet vannbårent system

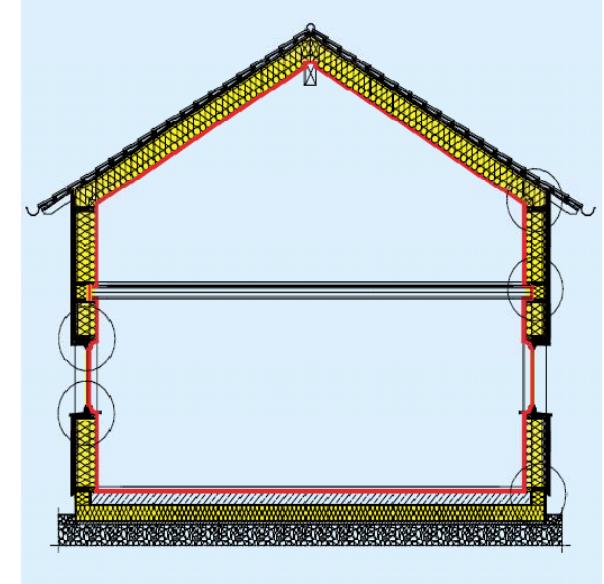
Norske krav til passivhus

Passivhusstandard NS 3700:

- Oppvarmingsbehov $\leq 15 \text{ kWh/m}^2\text{år}$ for kystnære strøk på Østlandet, Sørlandet og Sørvestlandet hvor årsmiddeltemperatur er minst $6,3^\circ\text{C}$
- Mulig høyere oppvarmingsbehov for boliger under 250 m^2 og boliger i kaldere strøk av landet
- Minimumskrav til fornybar energi og bygningskroppen
- Beregnet i klima på byggested

Hva må til?

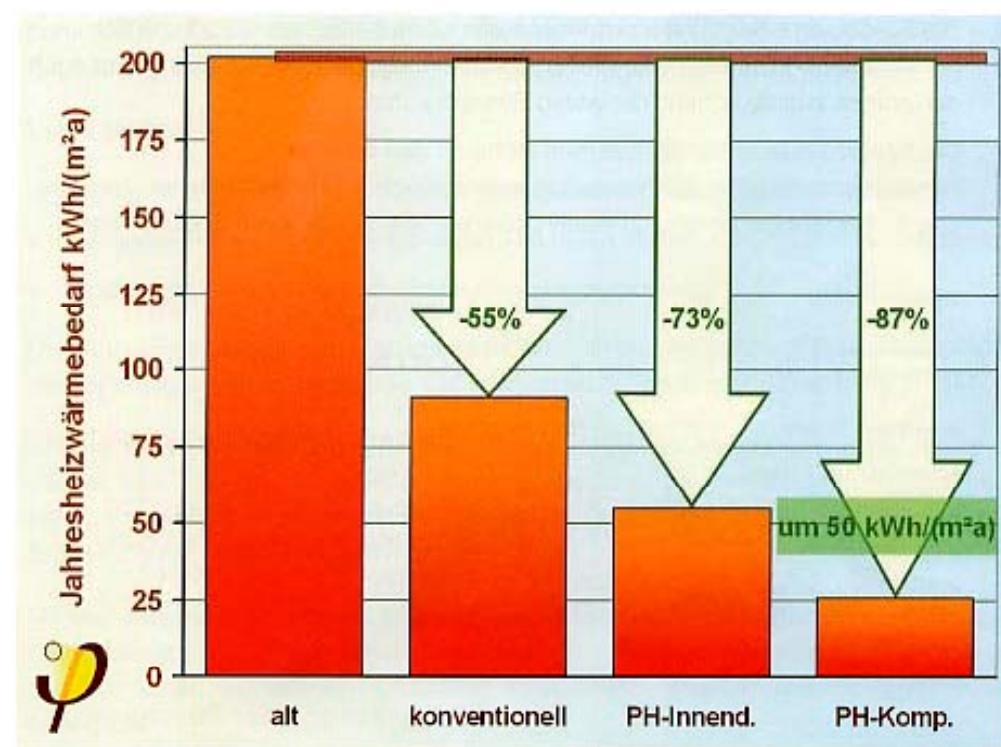
- Kompakte bygg,
kuldebroer må unngås
- U-verdi ikke større enn
 $0,15 \text{ W}/(\text{m}^2\text{K})$ - vegg, tak (0,13), gulv
(dvs. 25-40 cm isolasjon)
 $0,8 \text{ W}/(\text{m}^2\text{K})$ - vinduer inkl. ramme og karm
- Lufttette bygg (ukontrollert lekkasje ikke mer enn 0,6 husvolumer per time ved trykktest)
- Balansert ventilasjon med høyeffektiv varmegjenvinning (minst 80 %)
- [Dette er minstekrav som må tilpasses aktuelt bygg og klima på stedet!]

Utfordring

Eksisterende bygg etter rehabilitering:
bedre enn nye passivhus,
regnet over hele livssyklus

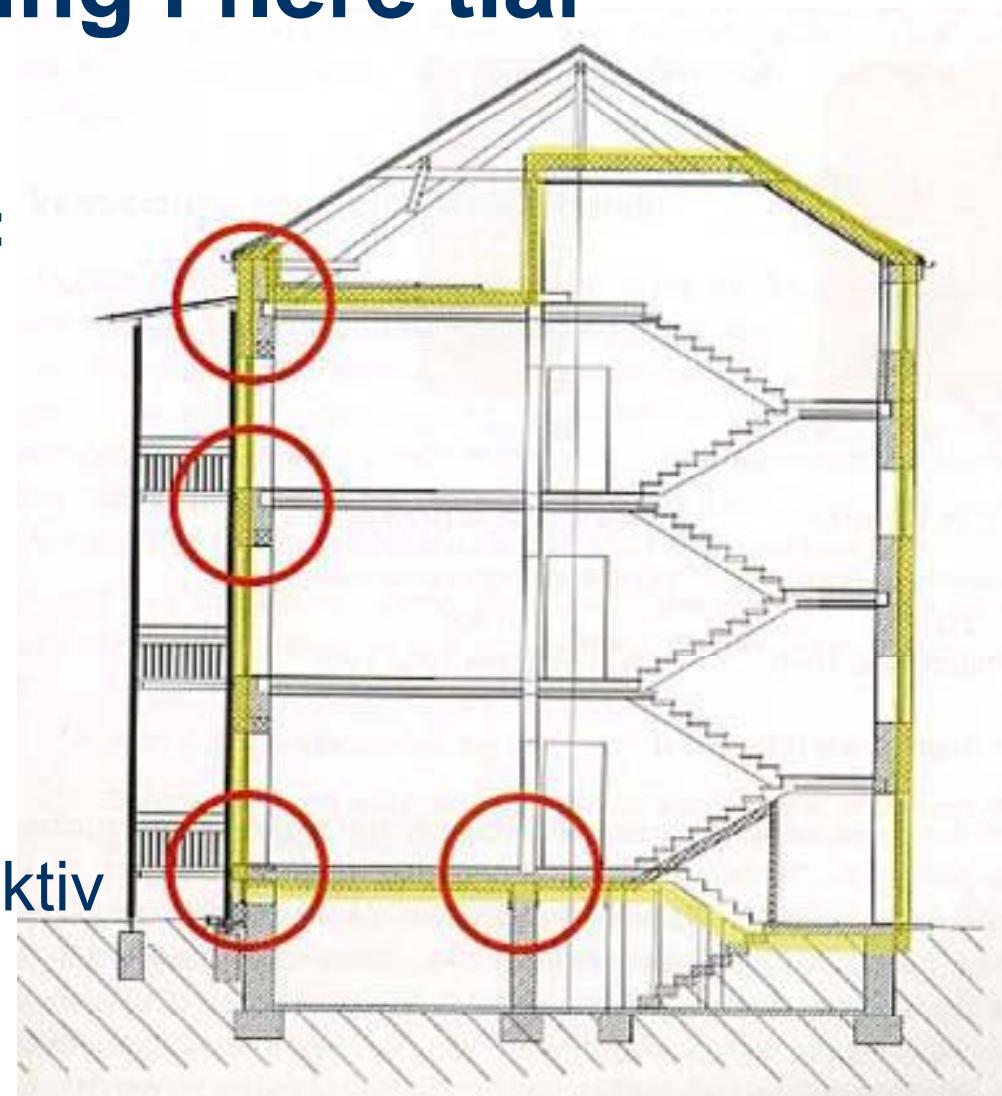

Oppvarmingsbehov
per år må ned til
25 – 40 (50) kWh/m²

Rehabilitering etter dagens standard blokkerer forbedring i flere tiår

- ▶ Rehabilitering med passivhuskomponenter:
  - Isoler bedre og gjennomgående
  - Minsk kuldebroer
  - Etabler ett lufttett lag
  - Bruk passivhusvinduer
  - Installer balansert ventilasjon med høyeffektiv varmegjenvinning

Kilde: Passivhusinstituttet

Myrerenga Borettslag: Åsenhagen 3-15, Skedsmokorset

Et første møte med Myhrerenga Borettslag ...

Myhrerenga BRL

- 15 km nordøst for Oslo
- 7 like blokker på 3 etasjer + uoppvarmet kjeller
- Ferdigstilt 1968-1970

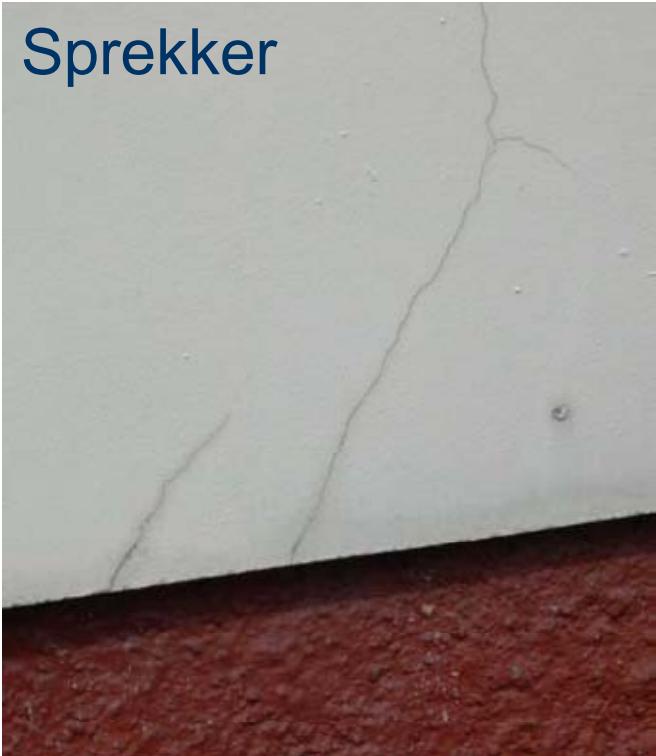

168 boliger

2 roms
(55 m²) og

3 roms
(68 m²)

Sprekker

Store skader

Råte

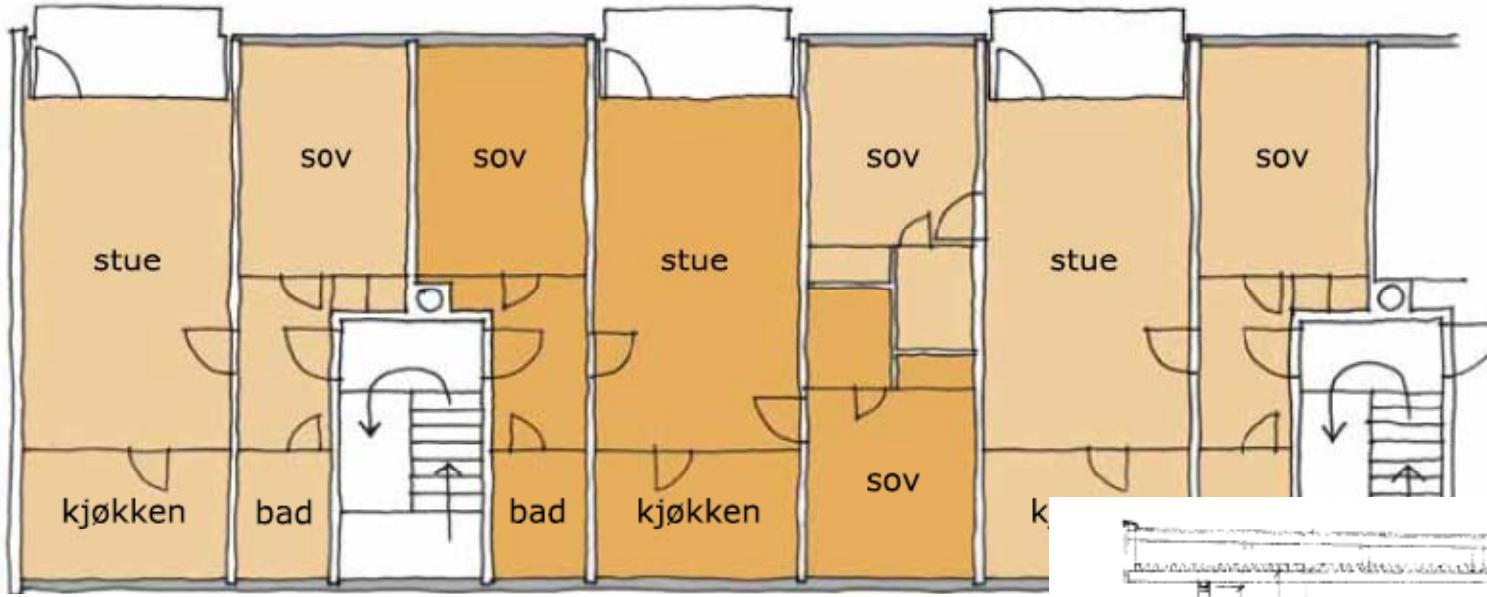
Fukt

SINT

Myrerenga før rehabilitering

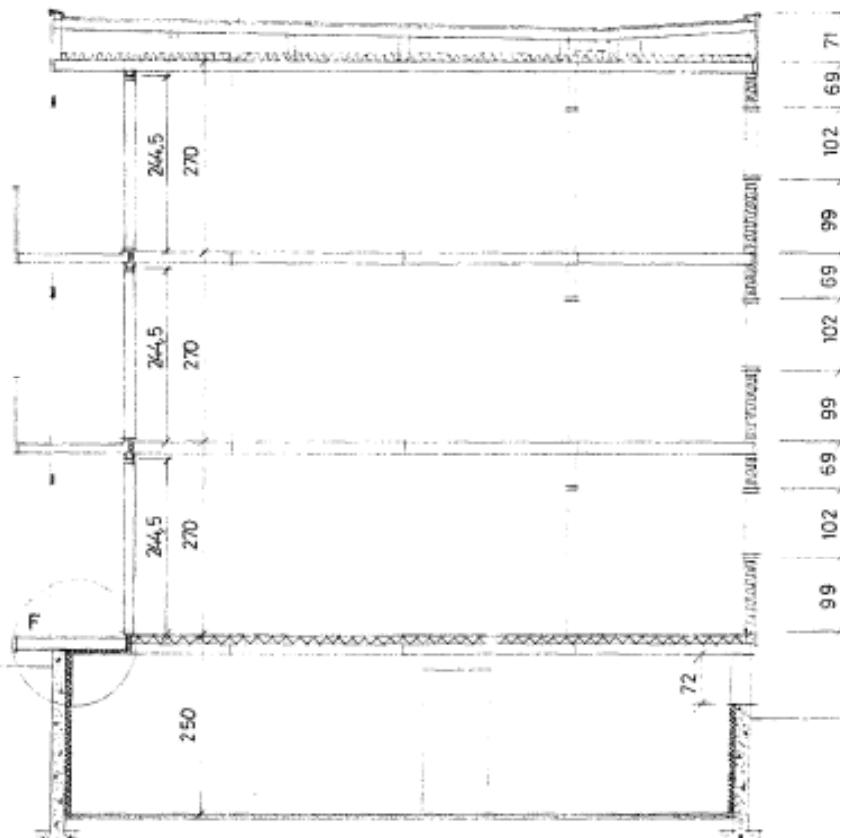
- Dårlig inneklima, trekk, kalde gulv
- Kun avtrekksventilasjon
- Felles fyrhus for oppvarming og varmtvann (olje og el)
- Radiatorer i alle rom
- Totalt energibruk på ca. 275 – 300 kWh/m² per år

Bygningskroppen før rehabilitering

- 5 - 10 cm isolasjon i tak, veggger og mot kjeller
- Mange lekkasjer, også internt
- Kuldebroer "overalt"

vestfasaden:

etterisolering

nye vinduer og balkongdører

nye fasadeplater

utvide balkonger
nye balkongdekker

nytt rekverk balkonger med mulighet
for innglassing

2006/7: Skisseprosjekt fasaderehabilitering

gavler:

etterisolering og teglforblending
utenpå eksisterende gavlelementer.

ARKITEKTSKAP®

østfasaden:

etterisolering

nye vinduer

nye fasadeplater

foreslått nytt inngangsparti med
gjenomgående glasskarnapp
tak over innganger

2006/7: Skisseprosjekt fasaderehabilitering

landskap:

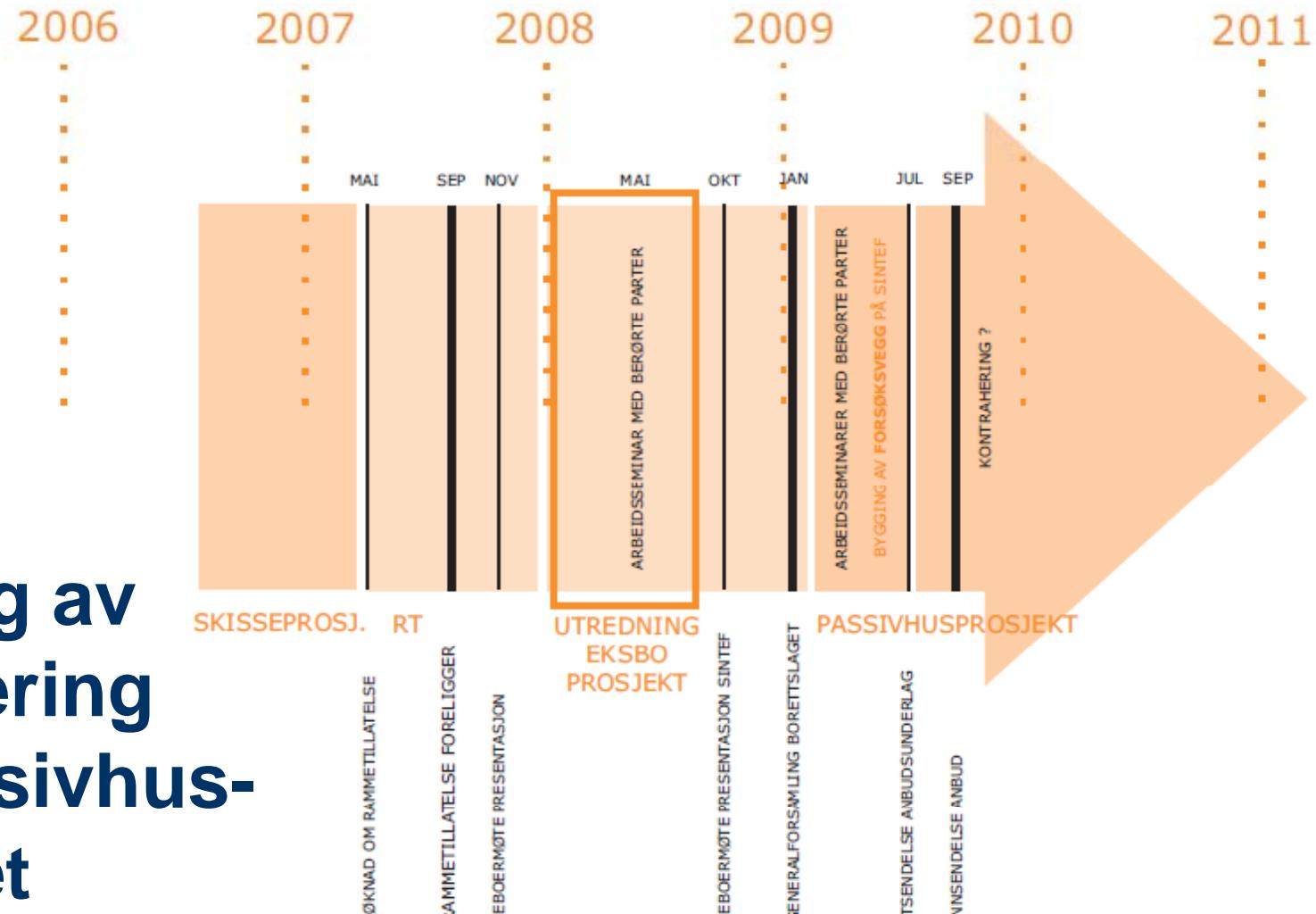
adkomstveier anlegges på nytt med
fall bort fra bygget

avfallsskur med dunker / eller
avfallsbrønner erstatter eksisterende
containere

ARKITEKTSKAP®

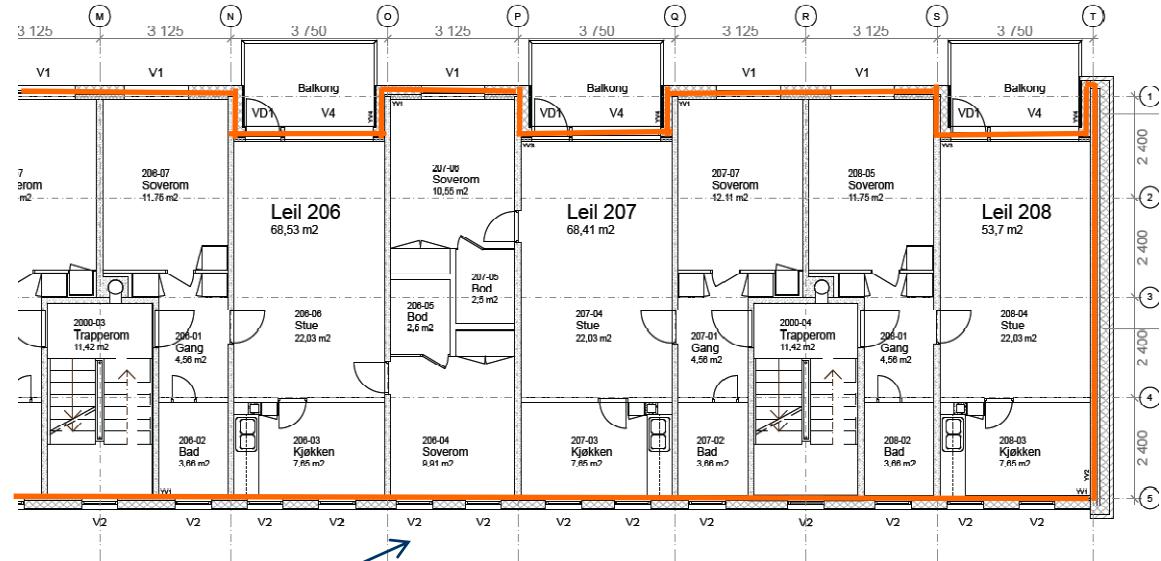
2008/9: Utredning av rehabilitering etter passivhus- konseptet

Husbanken, SINTEF Byggforsk, pilotprosjekt i EKSBO og IEA SHC task 37

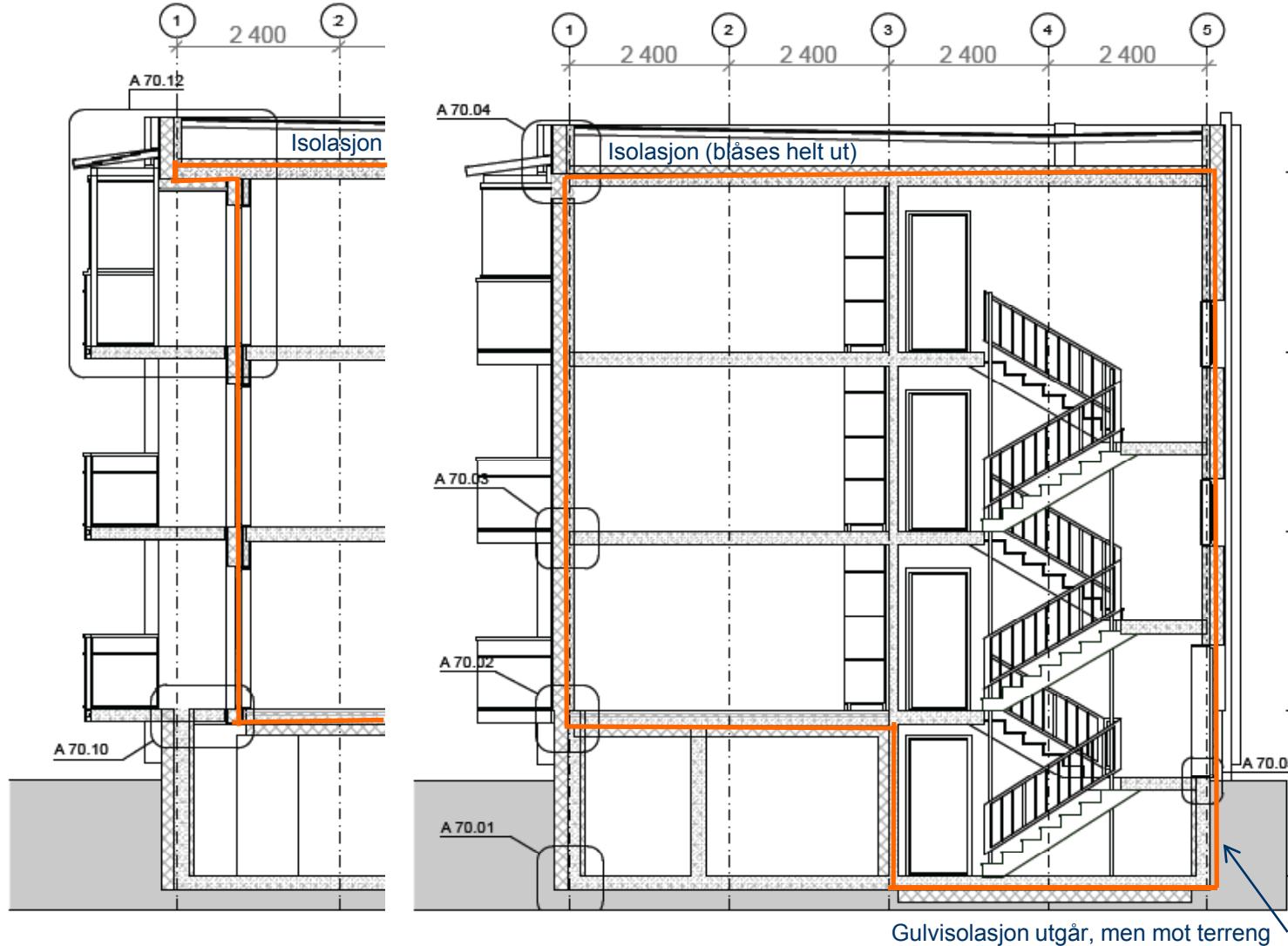
Energikonsept Myhrerenga

- Ekstraisolerte vegg, gulv og tak
- Kraftig reduksjon av kuldebroer og luftlekkasjer inkl. trapperom mot kjeller
- Passivhusvinduer og –dører
- Balansert ventilasjon med høyeffektiv varmegjenvinning
- Ny energisentral med solvarme og varmepumper
- Nytt forenklet varmesystem med individuell energimåling (el og varme)

Klimaskjermen inkluderer
trapperom mot kjeller

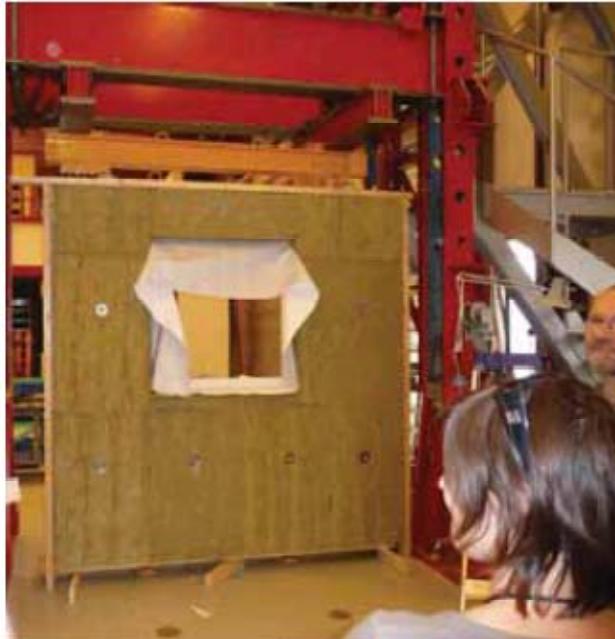
Mange detaljer måtte løses

Lufttett
klimaskjerm
rundt hele
bygget

inkludert
trapperom
i kjeller

Lufttetting:
ekspanderende
bånd (ikke
utført)

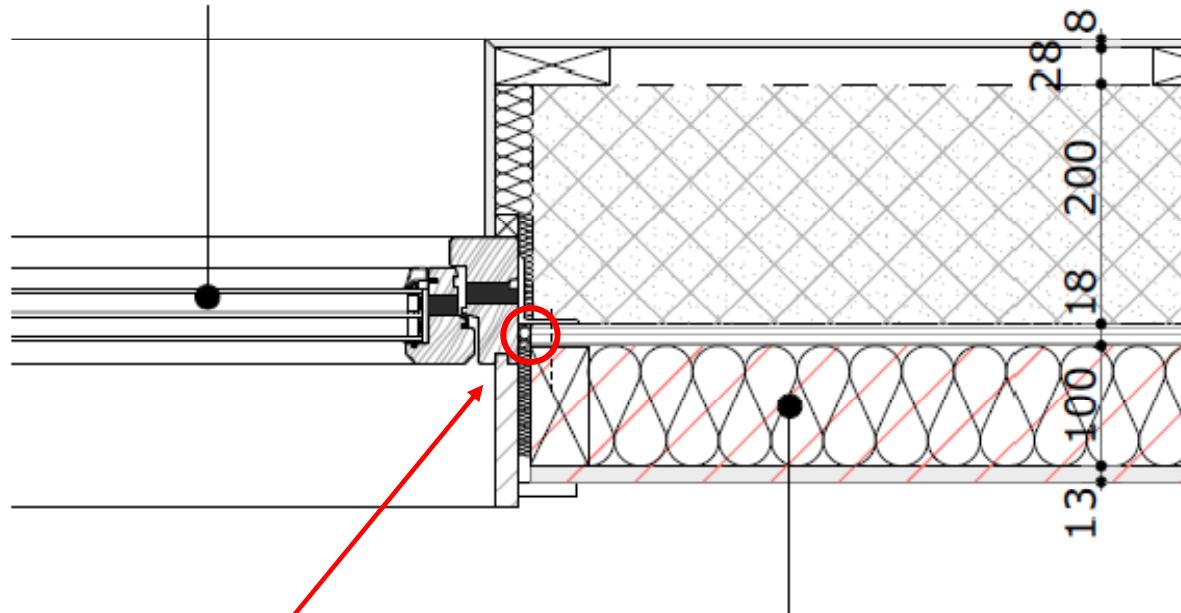
Forsøksvegg

Passivhusvindu og diffusjonsåpen vegg

Passivhusvindu

V1
150x120cm

Eksisterende konstruksjon

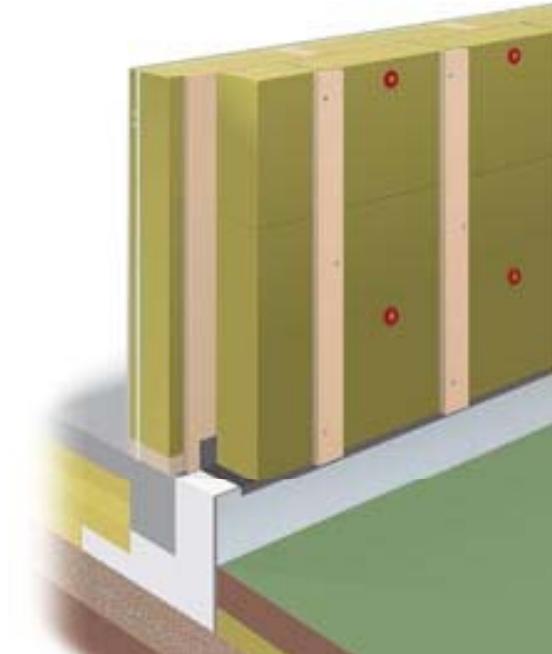

Lufttetting
utført: tape

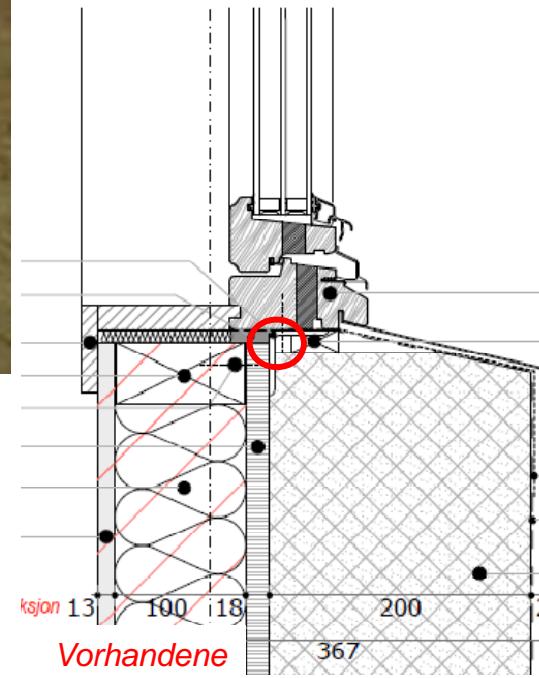
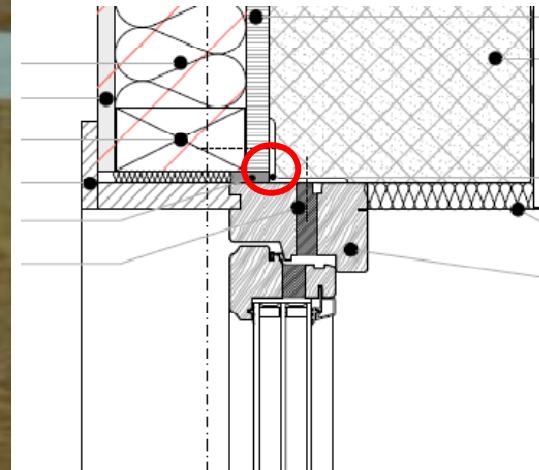
YV1

8 mm Cemberit fasadeplate
28X95mm vertikal utelektning
vindsperré
200 mm Rockwool flex systemplate
18 mm OSB-plate m/tapede skjøter
4" stendervegg med isolasjon
13 mm gipsplate

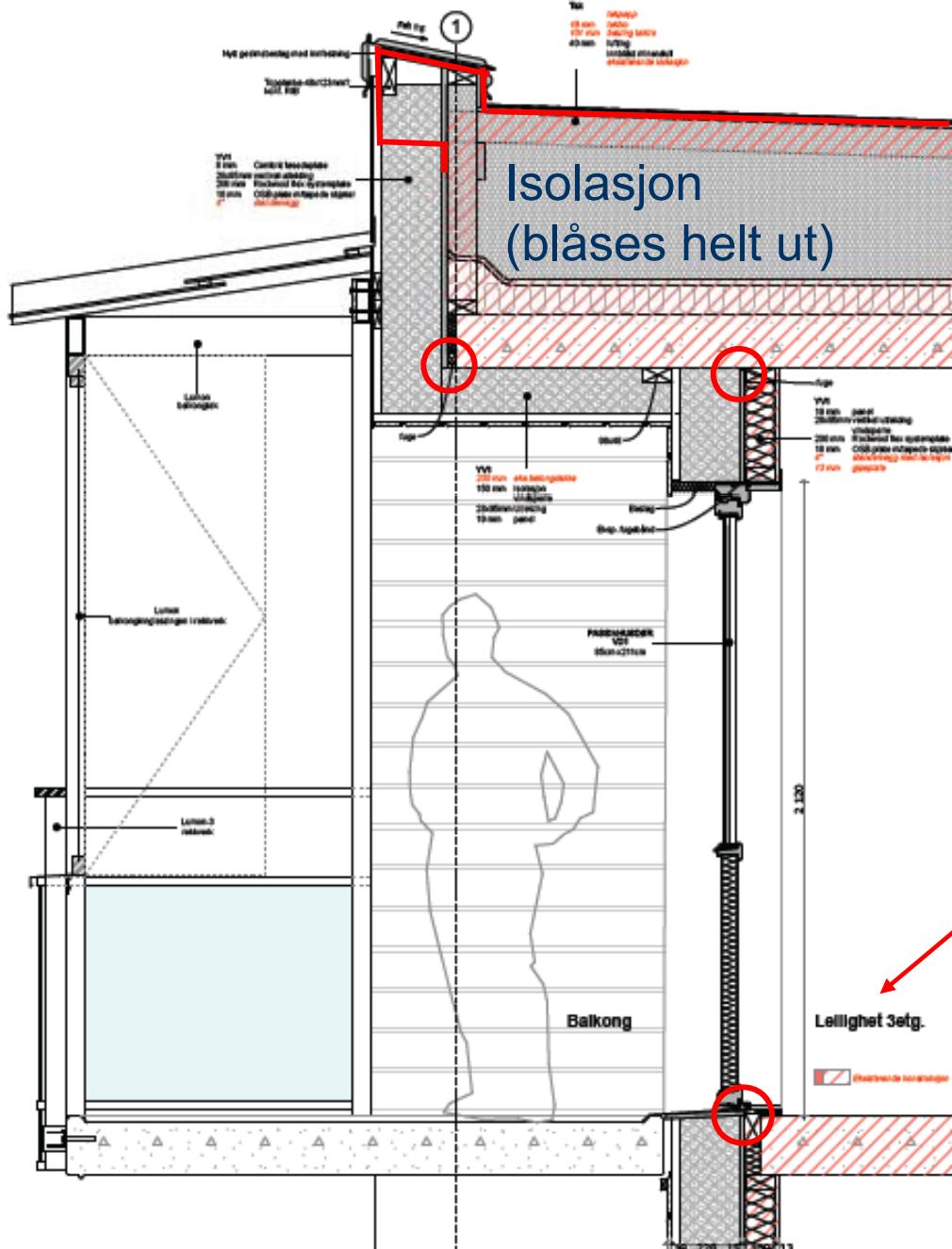
Arkitektskap AS

OSB-plate og
ny isolasjon
på eksisterende
stendervegg
+ ny platekledning

Luft- og vindtetting etter diskusjon på byggeplassen

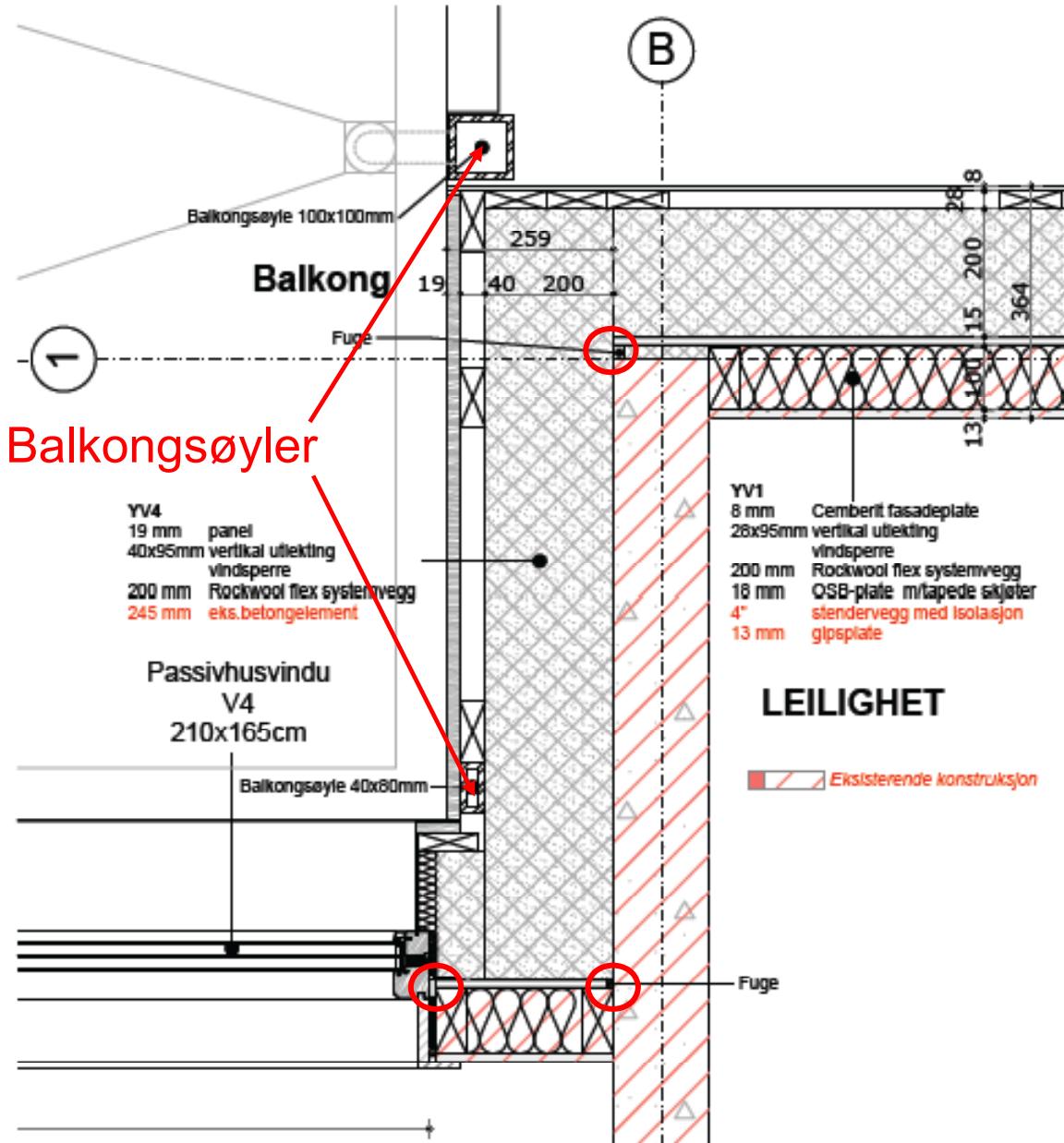
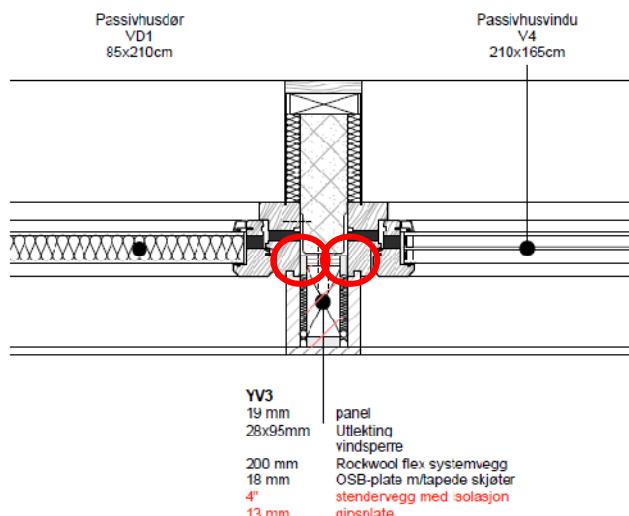
Lufttetting: ○

Lufttetting både OSB – karm
og mellom etasjene

Tak og
balkong

Balkong og vindu/dør

Lufttetting: ○

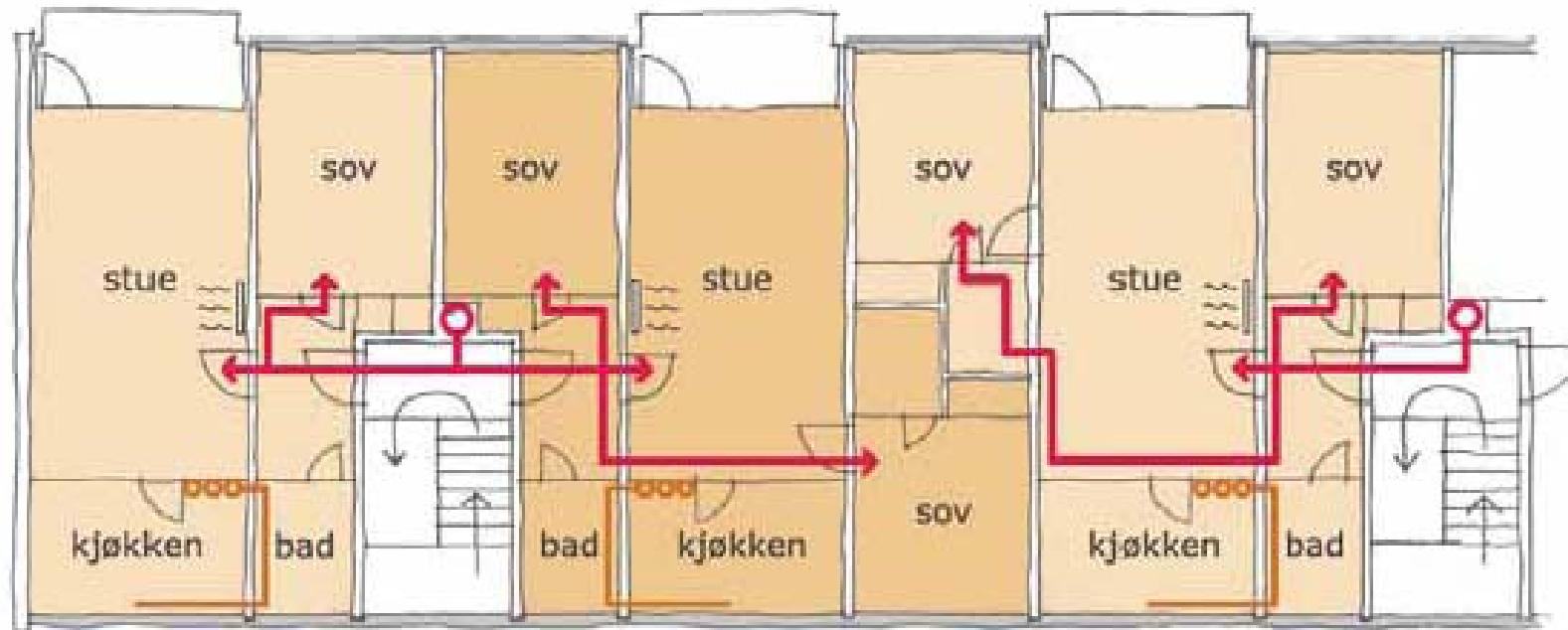
U-verdier [W/m²K] før og etter rehab

Bygningsdel	U-verdi før rehabilitering	U-verdi etter rehabilitering
Langvegg (hovedfasaden)	0,40	0,12
Gavlvegg	~ 0,45	0,15
Tak	0,35	0,11
Kjellerdekke*	0,58	0,23
Vinduer og balkongdører	2,8	0,80
Inngangsdører	2,7	1,20

* U-verdier inkludert varmemotstand i kjelleren

Balansert ventilasjon

- 1 aggregat i kjelleren per blokk
- Motstrømsvekslere med effektiv temperaturvirkningsgrad $\eta = 79\%$ vifteeffekt SFP = 1,4 kW/m³/s
- Bruker gammel soppelsjakt og eksisterende avkastsjakt

Oppvarmingssystem og energisentral

- Kun én ny radiator i hver stue (1-1,5 kW) + eksisterende på bad med termostatventil
- Installering av 4 luft-til-vann-varmepumper (i kaskade)
- Suppleres med 44 vakuumsoffangere på tak nærmest energisentral
- En av de eksisterende el-kjelene beholdes som spisslast
- Eksisterende distribusjonssystem brukes
- Individuell måling og avregning av energi (el og varme)

Nye og
større
balkonger

Arkitektskap AS

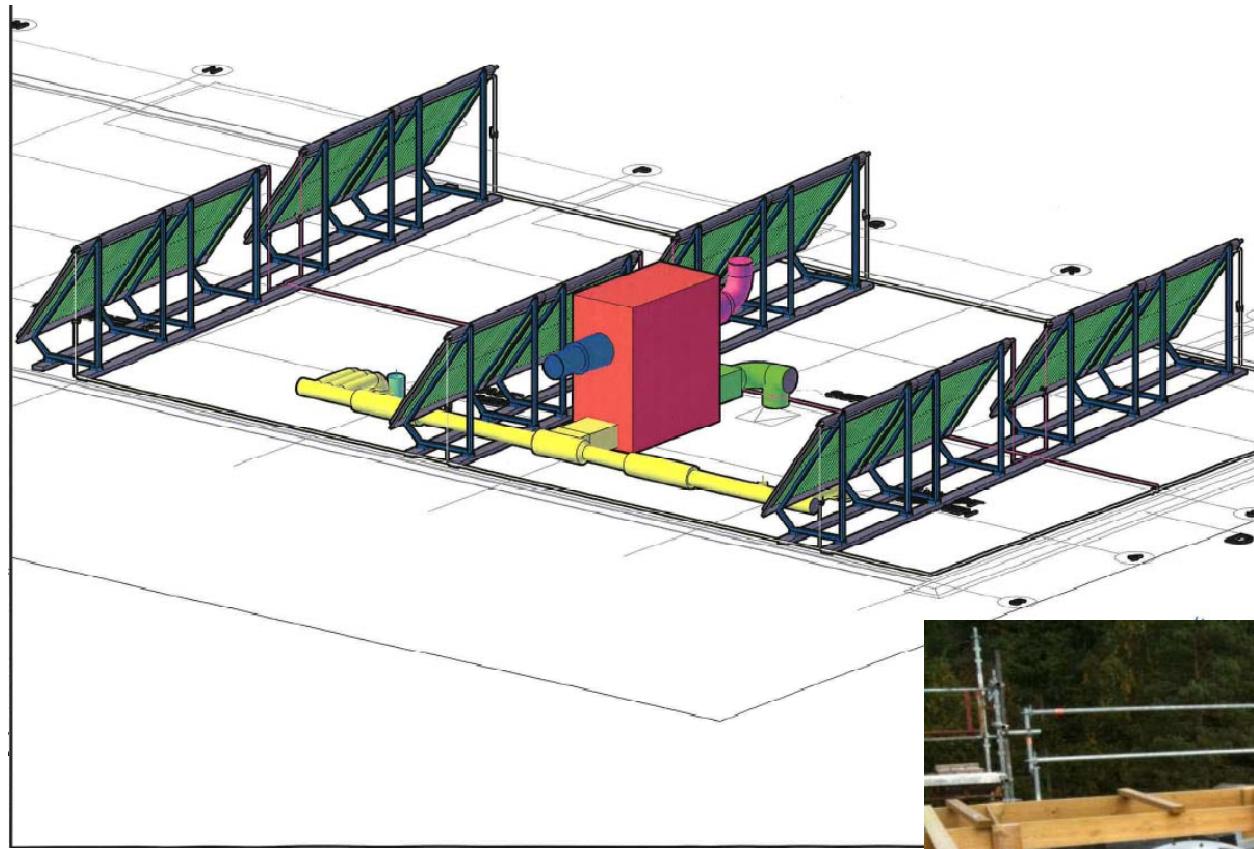
Nye
innganger

Arkitektskap AS

Energibehov før og etter rehab [kWh/m²a]

Energipost	Målt forbruk før rehabilitering (Levert energi)	Beregnet energibehov etter rehabilitering	
		Netto energi	Levert energi
Oppvarming	195 – 220	25 - 88 %	15
Varmtvann	30	30	15
Vifter og pumper	10	10	10
Belysning og teknisk utstyr	40	40	40
Totalt	275 – 300	105	80 - 72 %

Solfangere på nærmeste tak

- 44 vakuumOLFANGERE
  - 101 m² effektivt areal totalt
- Dekker 10 % av varmebehovet (primært varmtvann)

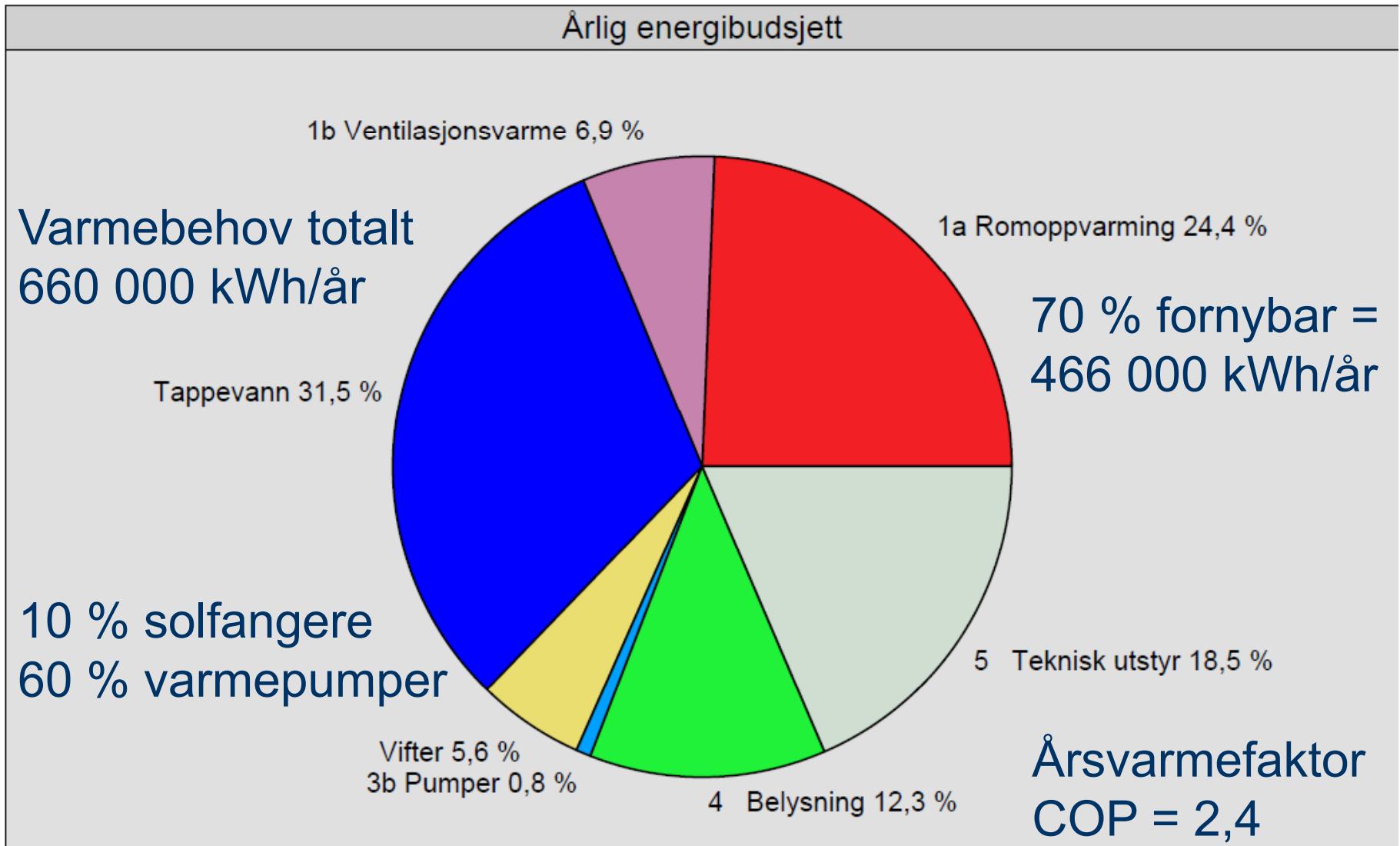

Varmepumper utenfor energisentralen

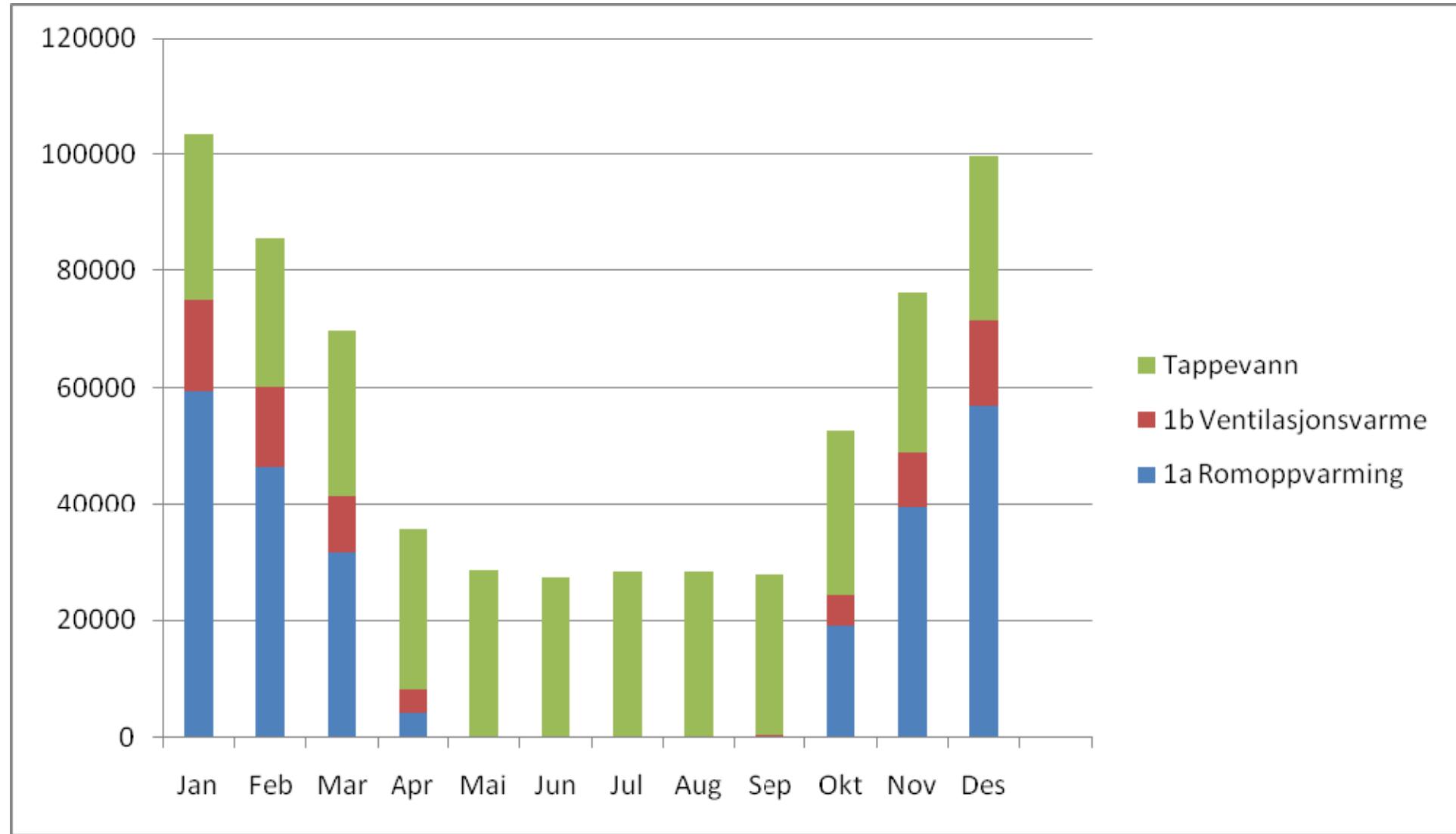
- 4 luft-til-vann-varmepumper
  - 25 kW hver ved + 7 °C
  - 17 kW hver ved -20 °C
  - leverer opp til 45 °C varme
- 60 % av varmebehovet

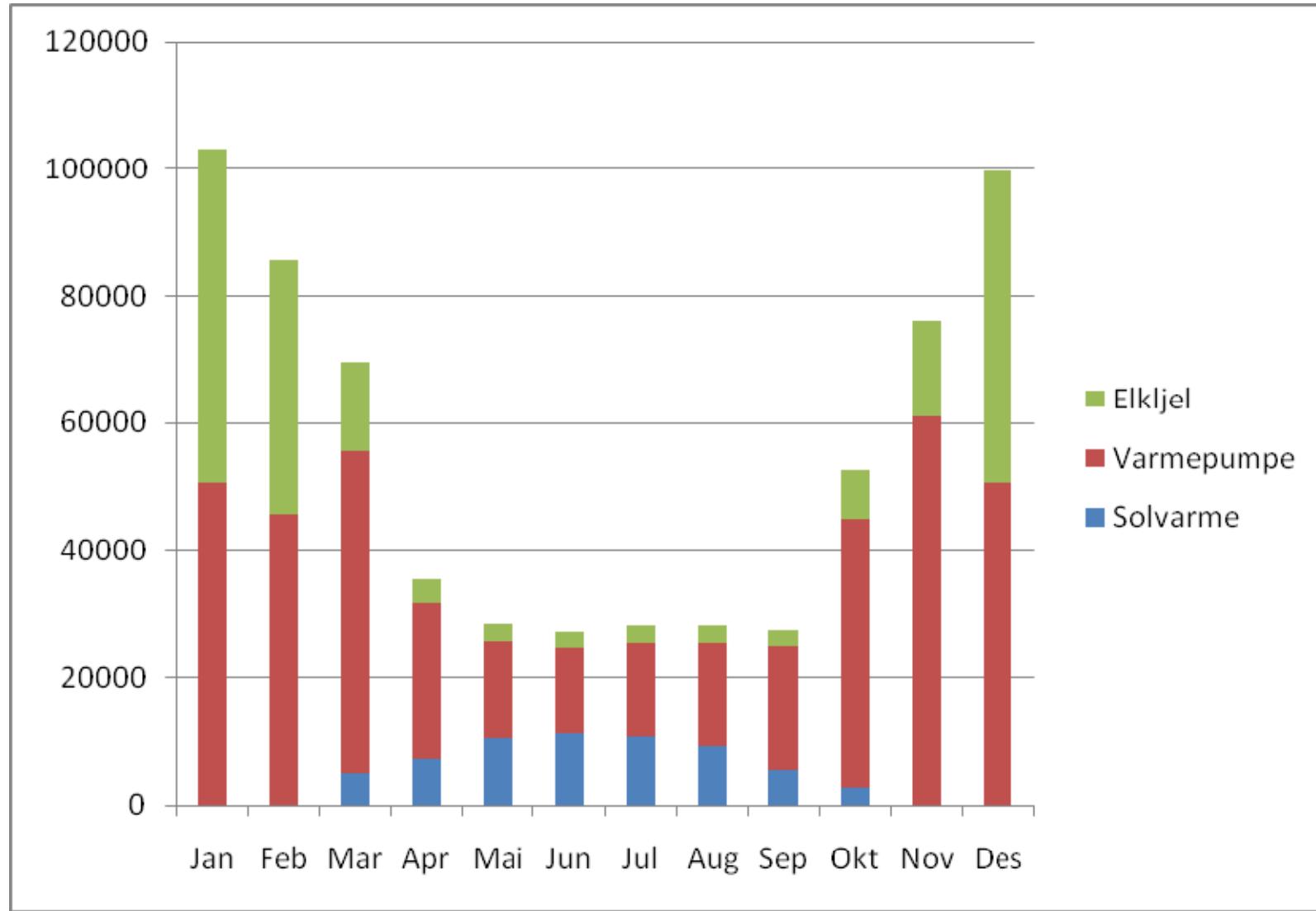
Foreløpige simuleringer

Varmebehov over året (foreløpig)

Dekningsbidrag over året (foreløpig)

Høyere investeringskostnader enn ved konvensjonell fasaderehabilitering – men ...

	Kostnader millioner kr	Kostnader kr/m ²
Totalentreprise	70,0	6430
Prosjektering og byggeledelse	4,5	410
Brutto investering PH-rehabilitering	74,5	6840
Konvensjonell Fasaderehabilitering	53,8	4940
Brutto merkostnader PH-rehabilitering	20,7	1900
Støtte fra ENOVA	6,4	590
Netto merkostnader PH-rehabilitering	14,3	1310

Inkludert mva

... lavere husleie hver måned ...

Kostnader per måned: Lån, energi, forvaltning, drift, vedlikehold	Toroms leilighet kr	Treroms leilighet kr
Totale månedlige kostnader passivhusrehabilitering	3190	3990
Totale månedlige kostnader konvensjonell fasaderehabilitering	3510	4390
Sparte kroner per måned	320	400

4,7 % rente ved PH-rehabilitering (Husbanken), 5,7 % ved konvensjonell fasaderehabilitering (vanlig bank),
30 år løpetid, energipris 81 øre/kWh

... og tilleggsfordeler som

- Mye bedre inneklima og komfort
- Lavere vedlikeholds-kostnader
- Høyere markedsverdi, kanskje opp mot 2000 kr/m² mer

Ikke overalt var det isolasjon ...

Tilbudsrounde og byggefase

- Forenkling nødvendig for å holde kostnadsrammen
- PH-dører for kjeller og inngang ikke på markedet i Norge
- >> Forenklet standard for trapperom, men lufttetting mot kjeller
  - Kompensasjon: Alle kjellervegger isoleres helt ned til fundament
- Varmegjenvinnere må optimeres for kaldt klima
- Agathon Borgen startet arbeidet i februar 2010

Suksessfaktorer

- Kostnader ikke høyere enn ved konvensjonell rehabilitering
- Styre positiv, har tillitt
  - Egenkapitalbasis bygd opp med høyere månedsleie i forkant
- Bevisst beboerdeltakelse
- Beboerstruktur
  - Unge og eldre, mange ny i borettslaget
- Klart beslutningsgrunnlag
- SINTEF Byggforsk som kompetent rådgiver

Foreløpige konklusjoner:

- Kostnadseffektiv rehabilitering etter passivhuskonseptet også mulig i Norge
- Solvarme og varmepumper kan utnyttes
- Beslutningsprosess og design/ optimering mer krevende enn i Mellom-Europa

Under bygging
26. august 2010

